

ДІЯЛЬНІСТЬ СТАТИСТИЧНОГО ВІДДІЛЕННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО ЗЕМСТВА ПО ДОСЛІДЖЕННЮ ПОРЕФОРМЕННОГО СЕЛА

Земські установи Чернігівської губернії відіграли помітну роль в активізації соціально-економічного та культурного життя регіону. Відчутну допомогу їм надавала статистична служба, створена при Чернігівській губернській земській управі. Деякі аспекти розвитку чернігівської земської статистики знайшли відображення у публікаціях А.А. Гапієнка [1, 59–65] та О.Я. Рахна [2, 26–32]. Втім, узагальнююча праця, присвячена ролі статистичної служби Чернігівського губернського земства у дослідженні пореформеного села, до сьогодні відсутня. Автор статті ставить за мету усунути цю прогалину.

Зазначимо, що земські установи в Російській імперії, запроваджені на підставі реформи 1864 р., одразу ж зіткнулися з проблемою справедливого й рівномірного оподаткування населення. Не становила винятку й Чернігівська губернія, яка, до того ж, періодично зазнавала неврожаїв і потребувала продовольчої допомоги. Отже, існувала нагальна потреба у достовірних статистичних даних для об'єктивного розподілу земських повинностей та визначення потреб населення у продовольстві. Щоб з'ясувати стан справ, Чернігівське губернське земське зібрання в 1874 р. створило відповідну комісію для дослідження економічного стану губернії, члени якої дійшли висновку, що «без собрания более точных статистических сведений о землевладении и доходности земель и городских имуществ, а особенно о ценности и доходности фабрик и заводов, правильная раскладка земских сборов не может быть вовсе сделана» [3, 105]. Відтак губернська земська управа 21 листопада 1875 р. ухвалила створити статистичне відділення у складі члена управи та двох спеціально запрошених співробітників по найму: «Все статистические данные, необходимые для отделения, собираются членами его, по возможности, лично и на местах от учреждений и частных лиц, которые обязаны давать требуемые от них сведения» [3, 111]. Чернігівське губернське земське зібрання рішення управи підтримало і 12 грудня того ж року виділило на потреби статистичного відділення 4200 крб. Водночас відділенню було доручено підготувати детальну програму майбутніх статистичних досліджень [4, 177].

7 лютого 1876 р. новостворений земський статистичний осередок приступив до виконання покладених на нього обов'язків. До його складу увійшли технолог В.Є. Варзар та агроном П.П. Червінський — високоосвічені спеціалісти з народницькими поглядами. Керував роботами член губернської земської управи М.О. Константинович — історик за фахом, людина ліберальних поглядів [5, 132–149]. У стислий термін статистичне відділення встановило зв'язки з аналогічними установами інших губерній, Російським географічним товари-

ством, громадськими і державними установами та організаціями. Були розроблені програми майбутніх досліджень. У зв'язку з тим, що М.О. Константинович був зайнятий у губернській управі і не міг виконувати у повному обсязі роботу в статистичному відділенні, було вирішено збільшити штат. На вакантну посаду статистика було запрошено випускника історико-філологічного факультету Київського університету, українофіла за поглядами О.О. Русова [5, 150–185], який 5 липня 1876 р. приступив до роботи.

У серпні 1876 р. вийшли друком підготовлені відділенням програми статистичних досліджень промисловості та сільського господарства. Статистичне відділення визначилося і з методикою обстежень, обравши так званий географічний або описовий метод [6, 398]. Особливістю чернігівської земської статистики, на відміну від «московської», було те, що тут вивчались паралельно господарства селян і приватних власників, а також їх взаємодія, тоді як у Московській губернії це були два різні дослідження, які проводились навіть неодноразово [7, 383]. Крім того, чернігівські статистики використали й порівняльний метод: зібрані дані порівнювались із результатами попередніх ревізій та переписів. Їм також належить пріоритет у складанні таблиць, в яких господарства групувались не за поселеннями або станами, а за економічними ознаками (розміром наділу або оранки, кількістю робочих душ, худоби тощо). З часом ці два напрямки статистики — «чернігівський» та «московський» — злилися, доповнюючи один одного.

Визначившись із методикою та програмами, отримавши дозвіл губернатора на проведення попередніх статистичних робіт, 5 жовтня 1876 р. відділення почало обстеження окремих місцевостей Чернігівського повіту. Проводячи його, статистики радилися з фахівцями. Зокрема, О.О. Русов отримав консультації у професора політекономії Київського університету св. Володимира М.Х. Бунге [8, 1]. Не пропускаючи жодного поселення чи навіть хутора, статистики записували дані зі слів поміщиків, священників, селян, козаків і орендарів. Ці відомості поповнювались даними з урядових та земських установ. Протягом місяця були досліджені Довжицька, Редьківська і Салтиково-Дівицька волості. Результати цих студій були оприлюднені на сторінках «Трудов Статистического отделения при Черниговской губернской земской управе» [9]. Значний інтерес становило, зокрема, дослідження О.О. Русова «Кашовка. Статистико-экономическое описание деревни Кашовки Довжицкой волости Черниговского уезда, сделанное на основании подворной описи этой деревни». Порівнявши статистичні відомості з даними так званого Рум'янцевського опису Лівобережної України 1765–1769 рр., автор дійшов висновку, що за останні сто років економічний добробут мешканців села не тільки не покращився, а навіть погіршився. Головну причину цього дослідник вбачав у низькому рівні агрокультури, який за вказаний період практично залишився незмінним. Вихід з такого становища О.О. Русов вбачав у створенні в Чернігівській губернії сільськогосподарської школи [9, 117–118].

Не менш цікавим було дослідження П.П. Червінського «Землевладение в Салтыково-Девицкой волости Черниговского уезда», в якому автор особливу

увагу звернув на козацьке землеволодіння, оскільки на відміну від колишніх поміщицьких та різних категорій державних селян Російської імперії, козаки задовго до селянської реформи 1861 р. були власниками своїх земельних наділів. Автор запропонував звернути увагу на процеси диференціації у середовищі козацтва, визначити, на які категорії розподіляється козацьке землеволодіння за розмірами, оскільки видозміни у землеволодінні козацького стану, на думку П.П. Червінського, могли б слугувати свідченням напрямку подальшої еволюції селянського землеволодіння [9, 15–16].

Третій член відділення В.Є. Варзар поряд із роботами з підготовки програм та вивченню земельної власності підготував доповідь про способи і прийоми оцінки міських нерухомих маєтностей. Проаналізувавши досвід оціночних робіт Вятського та Херсонського земств, він дійшов висновку про необхідність обкладати пропорційним земським податком продажну вартість будівлі, яка визначалася її прибутковістю, а не вартість будівництва [10, 120–148].

Уже в перших працях чернігівські статистики визначали завдання земської статистичної науки: не лише рахувати, але й розуміти явища господарського життя, відмовляючись від усереднених показників.

Провівши пробне дослідження трьох вищеназваних волостей Чернігівського повіту, статистичне відділення прийшло до висновку: якщо губернське земське зібрання збільшить асигнування, то при трьох членах відділення та трьох помічниках роботи будуть прискорені майже вдвічі і «весь труд описания губернии и даже обработки полученного материала, будут окончены в течение трех лет, начиная с 1877 года» [11, 200].

Однак поява перших публікацій чернігівських статистиків неабияк занепокоїла великих землевласників, оскільки своїми матеріалами вони викривали механізм експлуатації селянства та засвідчували необхідність збільшення земських податків з поміщицьких земель, виявляли також численні кріпосницькі пережитки на селі. Особливо дошкуляли селянам умови орендних відносин. Зокрема, за оренду землі селянин мав віддавати її власнику половину врожаю, був зобов'язаний також доставити до клуні власника зібраний і зв'язаний у снопи врожай, перш ніж вивезе з поля свою частину. Крім того, селянин мусив відпрацювати певну кількість днів на полі землевласника [9, 106]. Не дивно, отже, що діяльність статистичного відділення тривала за умов жорсткого протистояння консервативних поміщиків, які не хотіли сплачувати земські податки у повному обсязі й робили усе можливе для припинення статистичних робіт у губернії. Гостра полеміка з цього приводу розгорнулася вже на засіданнях губернського земського зібрання у січні 1877 р. під час обговорення кошторису статистичного відділення. Гласний від Городнянського повіту Л.І. Жданович намагався довести, що статистичні дослідження переслідують шкідливу мету, програми мають тенденційний характер на тій підставі, що в них не розглядаються проблеми поміщицьких господарств, а у статистиків відсутня відповідна освіта. Виступаючи на захист програм і статистиків В.Є. Варзара, О.О. Русова та П.П. Червінського, один з ініціаторів створення відділення гласний О.Ф. Ліндфорс, зокрема, зазначив: «Правда, нет статистического фа-

культета, где бы можно было приобрести специально статистические знания, но нельзя забывать и того, что члены статистического отделения окончили высшие учебные заведения: один — университет, другой — лесной институт, третий — технологический. Люди эти, занимаясь статистикой, несомненно, приобрели надлежащие сведения, что и видно из составленной ими программы» [12, 183]. На засіданні губернського земського зібрання 12 січня того ж року, відповідаючи на закиди опонентів, голова відділення М.О. Константинович, зокрема, відзначав: «Странно обвинять отделение в том, что оно сделало больше, чем ему поручено; обвинение, подчеркнутое особенным образом у Л.И. Ждановича, основано на неверной передаче им постановления земского Собрания прошлого года об учреждении статистического отделения» [12, 337]. Супротивники статистики домоглися створення спеціальної комісії для перегляду програм, представник якої О.Ф. Ліндфорс 17 січня того ж року доповів зібранню про удосконалення програм досліджень. Програми [13] мали на меті водночас дві цілі: по-перше, надати точні дані для правильної і зрівняльної розкладки земського податку, і, по-друге, всебічно з'ясувати стан сільського господарства губернії з його потребами, що дало б можливість здійснювати заходи для його покращення. Прихильникам земської статистики незначною більшістю голосів (26 проти 22) цього разу вдалося зберегти відділення і внести у кошторис на 1877 р. 8000 крб на його функціонування [14, 223–226].

Відділення було зобов'язане «в текущем году собрать сведения по трем типическим уездам: Черниговскому, как центральному, Новозыбковскому, как северному, и Борзенскому — как южному. Сведения эти в обработанном виде приготовить к будущему земскому собранию» [12, 354–355]. За рік роботи статистичне відділення підготувало і опублікувало два томи «Материалов для оценки земельных угодий» по Чернігівському та Борзнянському повітах [15, 16]. На жаль, у січні 1878 р. склад губернських гласних змінився, і на засіданнях земського зібрання супротивники статистичних робіт об'єднали свої зусилля. Обговорення долі статистичного відділення тривало у складних дискусіях 17 та 18 січня. Врешті-решт зібрання незначною більшістю голосів (36 проти 33) ухвалило рішення надалі не фінансувати статистичне відділення [14, 232]. «Выход в печатном виде наших трудов был концом нашей деятельности, — констатовал статистик В.С. Варзар. — Помещики обиделись, ... статбюро было закрыто» [17, 37].

Дослідник історії земської статистики Д. Ріхтер з цього приводу писав: «Черниговское статистическое бюро было закрыто самим земством после двухлетнего его существования, несмотря на то, что за этот короткий промежуток времени оно выпустило в свет ряд работ, замечательных по новизне приемов и по тщательности выполнения, так что работы эти явились прототипом так называемого черниговского метода земельно-статистического описания. Из протоколов Черниговского губернского земского собрания 1877 года видно, что суть всех нападок на статистику заключалась собственно не в самом исследовании, а была выражением партийной борьбы, причем одержала верх не партия, к которой принадлежала губернская земская управа, главным образом защищавшая

статистику, а противоположная; состав управы совершенно переменялся и с ним были приостановлены и самые статистические работы, пользы которых ставшая у кормила партия хотя и не отрицала, но находила их для земства черезчур дорогими и сложными» [18, 324].

Хоча на губернському рівні земські статистичні дослідження були припинені, потреба рівномірного оподаткування на повітовому рівні залишалася актуальною. До того ж статистичні описи повітів, здійснені чернігівськими статистиками, дали земству реальні позитивні результати. Зокрема, завдяки проведеному статистичному обстеженню повіту, Борзнянське повітове земство змогло додатково оподаткувати 31,7 тис. десятин наявної, але раніше неоподаткованої землі і зменшити розмір податку із селянських господарств з 8 до 5% [19; 4, 90]. Це спонукало гласних Ніжинського повітового земства 7 жовтня 1878 р. ухвалити рішення провести аналогічний статистичний опис повіту [19, 4–4 зв.], який протягом 1879 р. на договірних засадах здійснив колишній співробітник статистичного відділення О.О. Русов. Результати опису були оприлюднені у Києві протягом січня–травня 1880 р. [20, 140]. Ґрунтовний науковий аналіз стану землеволодіння та землекористування в межах Ніжинського повіту [21], здійснений дослідником, отримав високу оцінку фахівців [22]. Його автор був нагороджений золотою медаллю Російського географічного товариства. Це засвідчувало не лише заслуги О.О. Русова, а й чернігівської земської статистичної школи, одним із засновників якої він був. Незабаром, узагальнивши досвід перших статистичних робіт на Чернігівщині, О.О. Русов розробив і оприлюднив власну програму соціально-економічних досліджень [23]. Українські села, на відміну від російських, де переважало общинне землеволодіння, відрізнялись наявністю значної кількості козацьких та поміщицьких земель. Відповіді на сто питань його програми мали дати всебічну характеристику економічних та суспільних відносин в українському селі. Незабаром, на запрошення Херсонського земства, він розпочав статистичні роботи на Херсонщині.

Водночас у 1878 р. Новозибківське надзвичайне повітове земське зібрання заснувало статистичний відділ при управі на чолі з В.Є. Варзаром для здійснення статистико-економічного опису повіту з метою вдосконалення розкладки земського збору. Матеріали по Новозибківському повіту, підготовлені В.Є. Варзаром, вийшли друком також у 1880 р. [24, 9–10].

Тим часом потреби земського оподаткування змусили гласних Чернігівського губернського земського зібрання у 1881 р. повернутися до питання про відновлення статистичного відділення. На засіданні 20 січня 1881 р. кошторисна комісія запропонувала зібранню поновити земське статистичне відділення для обстеження повітів губернії і «представить в распоряжение Земства полный свод числовых данных, необходимых для раскладки земского сбора. Собрание же прочего статистического материала можно бы было предоставить доброй воле и желанию исполнителя» [25, 524]. Виступаючи під час обговорення питання, гласний О.Ф. Ліндфорс наполягав на тому, що «желательно было — именно поставит статистику вне колебаний и земских партий, которые уже раз успели погубить дело» [25, 117]. Зібрання майже одногосло постановило: «признать в

принципе необхідність збирання статистичних даних для губернської раскладки» [25, 109]. Комісія вважала, що для проведення повного опису 11 повітів необхідно чотири роки. Для завідування статистичним відділенням було вирішено обрати третього члена губернської земської управи з платнею у 1800 крб та асигнувати на утримання цього відділення 8000 крб. Для збирання статистичних даних було прийнято програму, викладену у доповіді кошторисної комісії [25, 121].

26 січня 1881 р. П.П. Червінський більшістю голосів (56 проти 11) був обраний членом губернської земської управи і водночас головою статистичного відділення [25, 208]. Він розробив власну «Земледельческую програму» [26], використавши попередні програми для оцінки земельних угідь губернії. За цією програмою в наступні роки кероване П.П. Червінським статистичне відділення здійснило обстеження решти повітів Чернігівської губернії. Останній 15 том «Материалов для оценки земельных угодий», присвячений Кролевецькому повіту, вийшов друком наприкінці 1887 р.

Здійснення статистичного обстеження Чернігівської губернії, проведене з перервами у 1876–1886 рр. статистичним відділенням, було значним досягненням Чернігівського губернського земства. Результатом роботи статистиків (В.Є. Варзар, М.О. Константинович, О.О. Русов, П.П. Червінський, О.П. Шликевич, А.С. Семяновський, А.Д. Колесников, В.М. Коршунов, Є.С. Філімонов) стали 15 томів «Материалов для оценки земельных угодий», які містять всебічну характеристику стану землеволодіння, землеробства, оренди, способів господарської діяльності у пореформений час. Для всебічного знайомства з селянським господарством у п'яти повітах губернії був здійснений подвірний перепис. Це дозволило здійснити порівняння з даними Рум'янцевського опису Лівобережної України 1765–1769 рр. Окрім того, у Чернігівській губернії була проведена робота з оцінки нерухомих маєтностей у містах, що дозволило впровадити їх оподаткування, а сільськогосподарський опис уможливив більш точну оцінку земель. Підбиваючи підсумки діяльності чернігівських статистиків, О.О. Русов писав, що практичні наслідки статистичних робіт полягали в тому, що на основі зібраних даних «в 1886 году была сделана правильная оценка земель для государственного налога, вместе с оценкой фабрик и других недвижимых имуществ» [27, 29].

Загальні видатки губернського земства на статистичні роботи з 1881 р. на збирання матеріалів для оцінки земель, на подвірні переписи та опис фабрик і заводів становили 56 750 крб. З них на опис 11 повітів губернії було витрачено 38 800 крб або пересічно по 3500 крб на повіт. Оскільки Ніжинський та Новозибківський повіти проводили статистичні роботи за власний кошт, губернське земське зібрання 5 грудня 1886 р. ухвалило компенсувати цим повітам по 3500 крб [28, 37].

Слід також зазначити, що з 1876 р. статистичним відділенням при Чернігівській губернській земській управі були розпочаті дослідження ґрунтів Чернігівщини, на підставі яких статистики В.Є. Варзар, П.П. Червінський та О.П. Шликевич склали карту ґрунтів губернії [29, 25].

Праці статистичного відділення Чернігівського губернського земства були високо оцінені науковцями та урядовими установами. Вчений комітет Міністерства державних маєтностей, підбиваючи підсумки конкурсу земських статистичних досліджень, що вийшли друком протягом 1879–1885 рр., на медаль графа П.Д. Кисельова, зокрема, зазначав: «Из земских статистических трудов обращают на себя внимание образцовые исследования Московского и Черниговского земств, послужившие прототипами для таких же работ в других губерниях. Краткий обзор исследований, произведенных этими земствами в области статистики, вместе с тем знакомит как с приемами собирания данных, так и с предметами статистического наблюдения» [30, 111]. Комітет відзначив такі характерні особливості чернігівської земської статистики, як «подробное исследование земледелия в техническом и экономическом отношениях» та «кадастровый и таксационный характер самого исследования». Члени Комітету звернули увагу й на те, що «в изданных описаниях по 14 уездам Черниговской губернии сведения по землевладению и земледелию изложены с такою полнотою и разработаны настолько научно, что по всей справедливости могут быть признаны образцовыми. Кроме вышеизложенных программ, собраны по особым программам также сведения о крестьянских промыслах и ремеслах, о фабриках и заводах, о мелких промышленных заведениях, о торговле, ярмарках и базарах» [30, 116].

Оскільки П.П. Червінський був головним керівником робіт на місцях, редагував майже усі томи «Материалов», особисто склав опис Кролевецького повіту та організував проведення 1884 р. оцінки міст, а наступного — фабрик і заводів, Вчений комітет присудив йому премію графа П.Д. Кисельова [30, 119].

Доробок статистичного відділення при Чернігівській губернській земській управі був узагальнений О.О. Русовим у фундаментальній двотомній праці «Описание Черниговской губернии», опублікованій у 1898–1899 рр. Не можна не погодитися з думкою відомого краєзнавця П.К. Федоренка, який зазначав, що «книжка Русова є найкраща наукова робота, що її написано про Чернігівщину» [29, 29]. Численні праці чернігівських статистиків і сьогодні не втратили свого наукового значення й широко використовуються дослідниками.

1. Гапієнко А. З історії розвитку чернігівської земської статистики // Сіверянський літопис. — 1997. — № 1–2.
2. Рахно О. Олександр Русов — дослідник українського пореформеного села // Український селянин: Праці Науково-дослідного інституту селянства / Інститут історії України. — Черкаси, 2001. — Вип. 3.
3. О необходимости собирания статистических сведений о губернии / Постановления Черниговской губернской земской управы // Земский сборник Черниговской губернии (далі — ЗСЧГ). — 1875. — № 9–10.
4. Журналы очередного Черниговского губернского земского собрания 1875 года // ЗСЧГ. — 1875. — № 11–12. — Приложение.

5. Детальніше див.: *Рахно О.Я.* Діячі Чернігівського земства (історико-біографічні нариси). — Чернігів, 2009.
6. Отчёт Статистического отделения при Черниговской губернской земской управе за 1876 год // ЗСЧГ. — 1876. — № 9–12. — Приложение.
7. *Русов А.* Областное начало в земской статистике // Степ. Херсонський белетристичний збірник. Херсон 1886. — СПб., 1886.
8. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. — Ф. II. — Оп.1. — Спр. 563 г.
9. Труды Статистического отделения при Черниговской губернской земской управе. — Чернигов, 1877. — Вып. 1.
10. О способах и приемах оценки городских недвижимых имуществ (Доклад члена статистического отделения В.Е.Варзара) // ЗСЧГ. — 1876. — № 1–4.
11. Доклад Статистического отделения Черниговской губернской земской управы // ЗСЧГ. — 1876. — № 9–12.
12. Журналы Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1876 года, состоявшейся в январе 1877 года // ЗСЧГ. — 1877. — № 1–4. — Приложение.
13. Программы для статистико-экономического изучения Черниговской губернии. — Чернигов, 1877.
14. *Холмский А.И.* Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания 1865–1882. — Одесса, 1884.
15. Материалы для оценки земельных угодий, собранные экспедиционным способом статистическим отделением при Черниговской губернской земской управе. — К., 1877. — Т. 1: Черниговский уезд.
16. Материалы для оценки земельных угодий, собранные экспедиционным способом статистическим отделением при Черниговской губернской земской управе. — К., 1877. — Т. 2: Борзенский уезд.
17. *Пирумова Н.М.* Земская интеллигенция и ее роль в общественной борьбе до начала XX в. — М., 1986.
18. *Рихтер Д.* Земская статистика и ее работы // Вестник Европы. — 1904. — Т. IV, Кн. 7. — С. 315–342.
19. Державний архів Чернігівської області (далі — ДАЧО). — Ф. 342. — Оп. 1. — Спр. 512.
20. ДАЧО. — Ф. 342. — Оп. 1. — Спр. 2702.
21. Нежинский уезд. Статистико-экономическое описание с проектами оценки недвижимых имуществ уезда, таблицами и двумя картами. Составил по поручению Уездного Земства при помощи Л.Н. Жебунева и С.В. Зубка Член-сотрудник Императорского Русского Географического Общества А. Русов. — К., 1880.
22. Журнал заседания Отделения Статистики. — 22 декабря 1880 года // Известия Императорского Русского Географического общества. — 1881. — Т. 17. — Вып. 5.
23. *Русов А.* Опыт программы для изучения экономических и общественных отношений в южнорусском селе. — К., 1880.
24. *Шрамченко Л.* Український статистик Олександр Русов // Відбитка із Студії з поля суспільних наук і статистики. — Львів, 1938. — Т. V.
25. Журналы Черниговского губернского земского собрания сессии 1880 года, состоявшейся в январе 1881 года. — Чернигов, 1881.
26. Земледельческая программа // ЗСЧГ. — 1881. — № 1–4.

27. Русов А.А. Рецензия на книгу П. Червинского «Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. Т. XV. Кролевецкий уезд» // Киевская старина. — 1888. — Т. 20. — Кн. 1.
28. Черниговское губернское земское собрание XXII очередной сессии с 4-го по 19-е декабря 1886 года (Журналы собрания и стенографический отчёт). — Чернигов, 1887.
29. Федоренко П. Нариси з історії вивчення Чернігівщини // Записки Чернігівського наукового товариства. Т. 1: Праці історично-краєзнавчої секції. — Чернігів, 1931.
30. О присуждении Ученым комитетом Министерства государственных имуществ премий за статистические работы // ЗСЧГ. — 1887. — № 3–6.